

Μνήμων

Τόμ. 42 (2025)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Πολιμάντας τη λήθη: Εθνικό αφήγημα και προεσταντική ιστοριογραφία στη Γαλλία των Βουβρόνων ● ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΟΥΡΗΣ, Δυσχέρειες στην εδραίωση του φορολογικού μηχανισμού στην επαναστατημένη Πελοπόννησο μέσα από το παράδειγμα της επαρχίας Πύργου ● ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΑΣ, Η «τρακτούργια» του καπετάν Κώστα. Ιστορία μιάς φήμης ● ΣΠΥΡΙΔΟΥΑ ΠΥΡΗΤΑΗ, Μουσειολογική επισκόπηση του περιοδικού *Προμηθεύς* (1890-1892): Το Φωτιστογραφικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών και μουσεία Φυσικών Επιστημών του εξωτερικού στο τέλος του 19ου αιώνα ● ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, «Το μάνιλερ και την λόγην αντικαθιστά το φηροδέλιον και η πέννα». Η ψήφος του στρατού στις εκλογές του 1920 ● ΚΩΣΤΗΣ ΓΚΟΤΣΙΝΑΣ, «Η μάστιγα των ναρκωτικών»: Καταναλωτικές τάσεις και κοινωνικοί φόβοι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης ● ΝΙΚΟΣ Ε. ΑΛΕΒΥΖΑΚΗΣ, Η μελέτη της θαλάσσιας βιοποικιλότητας και του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη διαδρομή της επιστημονικής σκέψης.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΛΑΚΗΣ, Νεοελληνική ιστορία και εκδόσεις στον Μεσοπόλεμο ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΑΟΥ, Το πρόσφατο παρελθόν στην ιστοριογραφία και την εκδοτική παραγωγή του ελληνικού Μεσοπολέμου ● ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΖΙΓΩΓΑΣ, Εκδοτική παραγωγή, ιστορικά βιβλία και Αριστοτέλη στη μεσοπολεμική Ελλάδα ● ΝΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προς μια επισκόπηση της εκδοτικής παραγωγής του Μεσοπολέμου για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι σπουδές για την Ελληνική Επανάσταση και η ανανέωση της διδασκαλίας της στην εκπαίδευση ● ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Δεκαετηριακή: Η απαγόρευση του συλλαβηρίου στο Σύνταγμα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βασιλική Χ. Τζώγα, Χριστίνα Αγραμαντώνη, Γιώργος Β. Νικολάου, Δημήτρης Δημητρώπουλος, Καλλιόπη Γερωνυμάκη, Σίμος Μποζίκης, Χριστίνα Κουεζούρη, Χρήστος Χατζημωσής, Θάνος Αγγελόπουλος

42

ΑΘΗΝΑ 2025

Ελευθέριος Π. Περρωτής, Διαθήκες Κορώνης Μεσσηνίας της Οθωνικής περιόδου (1836-1862). Παραδοσιακές δομές και αστικός εκσυγχρονισμός

Γιώργος Β. Νικολάου

doi: [10.12681/mnimon.45001](https://doi.org/10.12681/mnimon.45001)

Copyright © 2026

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Νικολάου Γ. Β. (2025). Ελευθέριος Π. Περρωτής, Διαθήκες Κορώνης Μεσσηνίας της Οθωνικής περιόδου (1836-1862). Παραδοσιακές δομές και αστικός εκσυγχρονισμός. *Μνήμων*, 42, 297-304.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.45001>

επιχειρήσεων και προέβλεψε τη σύσταση του Κοινοφελούς Ιδρύματος, που θα χρηματοδοτείται από τα έσοδα του ομίλου. Την εκτέλεσαν, με λεπτούς χειρισμούς, οι στενοί συνεργάτες του. Η έδρα των επιχειρήσεων μεταφέρθηκε στην Αθήνα, ο στόλος των δεξαμενόπλοιων ανανεώθηκε, και το Ίδρυμα έχει επιτελέσει ως σήμερα σημαντικό κοινοφελές έργο.

Ένας τεράστιος όγκος πληροφοριών έχει αξιοποιηθεί στο βιβλίο αυτό, που συνθέτει ένα πλούσιο και διεπισδυτικό αφήγημα για τη ζωή και το έργο του Ωνάση, και αποκρυπτογραφεί τους κώδικες της οργάνωσης και της λειτουργίας του επιχειρηματικού ομίλου, μαζί με τις συντεταγμένες της προσωπικότητας του ιδρυτή του.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Ελευθέριος Π. Περρωτής, *Διαθήκες Κορώνης Μεσσηνίας της Οθωνικής περιόδου (1836-1862). Παραδοσιακές δομές και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Κοσμητεία Φιλοσοφικής Σχολής, 2023, 398 σ.

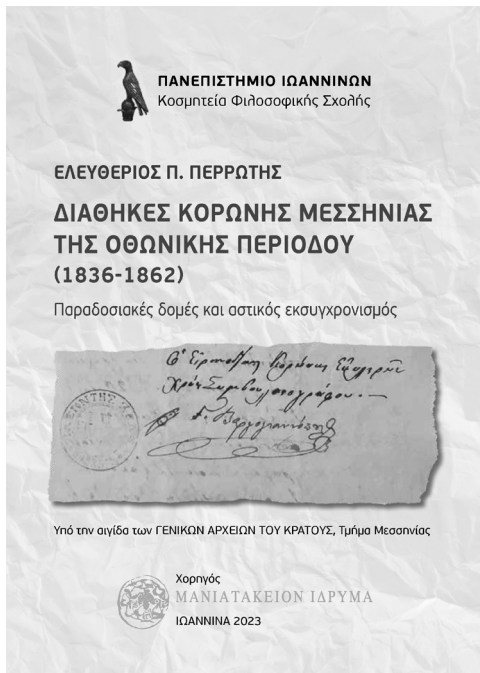
Το βιβλίο του Ελευθέριου Περρωτή *Διαθήκες Κορώνης Μεσσηνίας της Οθωνικής περιόδου (1836-1862)* έρχεται να προστεθεί στις σημαντικές μελέτες (μονογραφίες και μικρότερες εργασίες) που έχουν δημοσιευτεί τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα μας για τις διαθήκες, μια εξαιρετικής σημασίας κατηγορία πηγών, από τις οποίες οι ιστορικοί μπορούν να αντλήσουν πολλές πληροφορίες για τη μελέτη των κοινωνιών του παρελθόντος· εν προκειμένω για τις τοπικές κοινωνίες του ελληνικού χώρου κατά τα νεότερα και σύγχρονα χρόνια. Όπως δείχνει ο υπότιτλός του, στόχος του συγγραφέα δεν είναι η απλή δημοσίευση ενός σώματος διαθηκών, αλλά η μελέτη, μέσα από αυτές, των παραδοσιακών δομών μιας μικρής μεσσηνιακής πόλης της οθωνικής περιόδου, η οποία με αργό βήμα προχωρούσε προς τον αστικό εκσυγχρονισμό της. Αντικείμενό της, βέβαια, είναι οι διαθήκες αλλά ο αναγνώστης της ανακαλύπτει μέσα από τις σελίδες της την κοινωνία της Κορώνης και της γύρω περιοχής. Έτσι, αυτή η μελέτη καλύπτει ένα ουσιαστικό κενό της ιστοριογραφίας μας. Όπως επισημαίνουν όσοι έχουν μελετήσει διαθήκες,¹ τέτοιου είδους έγγραφα προσφέρουν στον

1. Βλ. τρία ωραία παραδείγματα από τη σχετική βιβλιογραφία –και τα τρία από τον νησιωτικό ελλαδικό χώρο: Ελευθερία Ζέη, «Ο γάμος, ο θάνατος και ακίνητη ιδιοκτησία στην Πάρο τον 18ο αιώνα: πρώτες προσεγγίσεις», *Τα Ιστορικά* 11/20 (1994), σ. 53-70· Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000· Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Λόγος περί νοταριακών και μία ανάγνωση διαθηκών του 16ου αιώνα από την Κρήτη. Στερεότυπες εκφράσεις και παράγοντες διαμόρφωσής τους», *Μνήμων* 35 (2016), σ. 43-62.

ιστορικό ένα μεγάλο φάσμα πληροφοριών που αφορούν σε διάφορες φάσεις της ζωής ενός ατόμου (γάμο, επαγγελματική δραστηριότητα, οικονομική και κοινωνική επιφάνεια κ.λπ.) και σε άλλα συναφή ζητήματα. Έτσι, του επιτρέπουν να ανασυνθέσει, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, την εικόνα ενός συγκεκριμένου οικισμού ή μιας συγκεκριμένης περιοχής, χωρίς βέβαια να μπορεί να ισχυριστεί ότι αυτή η πηγή αρκεί για να δώσει απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που θέτει.

Η μελέτη αυτή, που βασίζεται εξ ολοκλήρου σε ανέκδοτο υλικό από τα ΓΑΚ Μεσσηνίας, αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της διπλωματικής εργασίας του συγγραφέα στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία-Λαογραφία», που προσφέρει το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Πιο συγκεκριμένα, βασίζεται σε ένα σώμα 51 διαθηκών, που καλύπτουν όλη σχεδόν την οθωνική περίοδο, από το 1836 έως το 1862 —μέρος ενός μεγαλύτερου συμβολαιογραφικού αρχείου, που καλύπτει έναν αιώνα (1836-1936)—, σε μία διεκδικητική αγωγή πατρικής κληρονομιάς και σε μία δωρεά εν ζωή· συνολικά σε 53 ανέκδοτα έγγραφα, τα οποία, όπως επισημαίνει ο ίδιος, δίνουν πολλές πληροφορίες για τις οικογενειακές σχέσεις των διαθετών, για τα κληρονομούμενα στοιχεία (κινητά και ακίνητα), για τις αντιλήψεις γύρω από τον θάνατο, καθώς και έμμεσες πληροφορίες για την κοινωνική και οικονομική ζωή της Κορώνης και της αγροτικής ενδοχώρας της. Ο τρόπος με τον οποίο είναι δομημένη η μελέτη, ανταποκρίνεται, κατά τη γνώμη μας, απόλυτα στον στόχο του, που δεν είναι άλλος από την καλή αξιοποίηση των πληροφοριών που δίνουν αυτές οι διαθήκες, βλέποντάς τες ως γραπτή αποτύπωση της ζωής και των ατομικών ή συλλογικών αντιλήψεων μιας μικρής επαρχιακής πόλης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο συγγραφέας, ύστερα από μία σύντομη εισαγωγή στην οποία κάνει λόγο για τους στόχους της μελέτης του, για τη μεθοδολογία που ακολούθησε κατά τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού και για τη σημασία που αυτό έχει για τη ιστορία της Κορώνης, εξετάζει στο πρώτο κεφάλαιο διάφορες όψεις της συγκρότησης και της εξέλιξης αυτής της πόλης, στη διάρκεια της οθωνικής περιόδου, καθώς έβγαινε —όπως και όλη η Πελοπόννησος— από μία μακρά περίοδο οθωμανικής κυριαρχίας, και τις αλλαγές που αυτή η «μετάβαση» προς το ελληνικό κράτος επέφερε, τόσο σε διοικητικό επίπεδο όσο και στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της. Αξιοποιώντας τις πρώτες «απογραφές» που έγιναν στο ελληνικό κράτος, διαπιστώνει ότι στο χρονικό διάστημα από το 1829 έως το 1851 ο πληθυσμός της παρουσίασε μείωση, ενώ αντίθετα ο πληθυσμός των γύρω χωριών, όπου ζούσαν πολλοί από τους διαθέτες, αυξήθηκε. Από τα μέσα όμως του 19ου αιώνα, παρατηρείται μία εντυπωσιακή αύξηση του πληθυσμού της Κορώνης. Αυτή η δημογραφική άνοδος οφείλεται, πρωτίστως, στην επαναλειτουργία του λιμανιού της ως «σκάλας» εξαγωγής αγροτικών προϊόντων της περιοχής (κυρίως ελαιόλαδου και κορινθιακής σταφί-

δας) και εισαγωγής διαφόρων γεωργικών εργαλείων, τροφίμων και ειδών καθημερινής χρήσης, που προωθούνταν εν συνεχεία στα χωριά της περιοχής. Αυτή η πληθυσμιακή ανάπτυξη της Κορώνης οδήγησε στον πολεοδομικό επανασχεδιασμό της και ευνόησε την ανάδειξη μιας εμποροαστικής τάξης, η οποία ζούσε στη νέα πόλη (στο προάστιο), με κέντρο της τον ναό του Αγίου Δημητρίου, ενώ τα παραδοσιακά στρώματα του πληθυσμού της εξακολουθούσαν να κατοικούν στην παλιά πόλη (εντός του κάστρου), με κέντρο τον ναό του Αγίου Χαραλάμπους. Είναι αξιοσημείωτο ότι καθένα από τα δύο τμήματα της Κορώνης είχε ξεχωριστά κοιμητήρια, έως το 1857, οπότε δημιουργείται ένα «τα-

κτικό» κοιμητήριο, με δύο διακριτά μέρη: το νότιο, για τα χαμηλά και μεσαία στρώματα της πόλης, και το βόρειο, για τους μεγαλοκτηματίες και τα ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα. Συνδέοντας αυτές τις δημογραφικές αλλαγές με το σώμα των διαθηκών που μελετά, ο Ελ. Περρωτής παρατηρεί εύστοχα ότι «ο τρόπος διαχείρισης του θανάτου από τη δημοτική αρχή αποδείκνυε ότι η ανισότητα μπροστά στο θάνατο κάλυπτε μια αντίστοιχη ανισότητα στη ζωή» (σ. 62). Η δημογραφική αυτή ανάπτυξη που παρατηρήθηκε στην ευρύτερη περιοχή της Κορώνης είχε ως αποτέλεσμα και την ίδρυση Ειρηνοδικείου, το 1834. Ο Γεώργιος Βεργουγιαννόπουλος, πρώτος ειρηνοδίκης στην πόλη, θα ασκεί και τα καθήκοντα του συμβολαιογράφου, όπως και οι διάδοχοί του.

Οι διαθήκες συνδέονται, βέβαια, στενά με τον θάνατο. Για το πώς προσλάμβαναν και πώς αντιμετώπιζαν τη συνθήκη αυτή οι κοινωνίες του παρελθόντος έχουν γίνει σπουδαίες μελέτες από ξένους (κυρίως Γάλλους) αλλά και από Έλληνες ιστορικούς. Ως τον 18ο αιώνα, οι διαθήκες δεν ήταν μια απλή πράξη ιδιωτικού δικαίου, αλλά ταυτόχρονα και μια έκφραση της θρησκευτικής πίστης του διαθέτη, με στόχο την ψυχική του σωτηρία και, συνάμα, μία ενέργεια η οποία απέβλεπε στην εξασφάλιση των μελών της οικογένειάς του και στη διευθέτηση περιουσιακών ζητημάτων. Στη Δύση, μετά τη Γαλλική Επανάσταση, οι διαθήκες θα απολέσουν σταδιακά τον θρησκευτικό τους χαρακτήρα και θα μετατραπούν σε απλή –ωστόσο σημαντική– πράξη διευθέτησης οικονομικών

εκκρεμοτήτων. Συμβαίνει όμως το ίδιο και στον ελλαδικό χώρο; Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι η στάση των χριστιανικών πληθυσμών του ελλαδικού χώρου απέναντι στον θάνατο, μέσω της πρακτικής της σύνταξης διαθήκης, δεν ήταν ενιαία, γεγονός που οφείλεται, κατά τη γνώμη του, στον μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό επιρροών από τη Δύση, εξαιτίας της προγενέστερης δυτικής κυριαρχίας σε μια περιοχή και της συνακόλουθης επίδρασης δυτικών νοοτροπιών και αντιλήψεων. Το ερώτημα που τίθεται εδώ, στο οποίο είναι δύσκολο να δοθεί μία σίγουρη απάντηση, είναι αν το μακρινό παρελθόν της Α' Βενετοκρατίας στην Κορώνη, από το οποίο έχουν σωθεί 58 διαθήκες, και το πιο κοντινό της Β' Βενετοκρατίας (1685-1715) είχε αφήσει κάποια σημάδια στον τρόπο με τον οποίο συντάσσονταν οι διαθήκες κατά την οθωμανική περίοδο, όταν το έργο των συμβολαιογράφων ρυθμίζεται από διαφορετική νομοθεσία.

Η μελέτη των διαθηκών του 19ου αιώνα θέτει στους ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με αυτό το ζήτημα πολλά ερωτήματα, που τίθενται και εδώ. Ενδεικτικά: κατά πόσο ένας συμβολαιογράφος μπορούσε να επηρεάσει τις αποφάσεις των διαθετών; Ποιο ποσοστό των διαθηκών εκφράζει την πραγματική βούληση των ατόμων που επέλεξαν να «αποτυπώσουν» μ' αυτές την τελευταία τους επιθυμία; Ποιος ήταν ο ρυθμός απασχόλησης, η αμοιβή, η περιουσία και η κοινωνική θέση ενός συμβολαιογράφου, ως κρατικού λειτουργού, στις τοπικές κοινωνίες; Κατά πόσο οι συμβολαιογραφικές αυτές πράξεις είναι βέβαιοι μάρτυρες της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης της περιοχής στην οποία αυτές συντάσσονται;

Σ' αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να δώσει απαντήσεις και ο Ελ. Περωτής, έχοντας επίγνωση ότι αυτά τα αρχαιολογικά τεκμήρια δεν μπορούν να δώσουν απόλυτα ικανοποιητικές απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα. Όπως φαίνεται, οι συμβολαιογράφοι είχαν εκ του νόμου την υποχρέωση να καθοδηγούν τους διαθέτες με στερεότυπες και τυποποιημένες φράσεις, προκειμένου αυτοί να ρυθμίσουν τα κληρονομικά ζητήματά τους. Επισημαίνει όμως και αυτός ότι είναι δύσκολο να απαντήσουμε με σιγουριά ως ποιο βαθμό οι συμβολαιογράφοι μπορούσαν να επηρεάσουν τη θέληση των διαθετών. Στόχος του είναι να καλύψει ένα ερευνητικό κενό για τη συγκεκριμένη πόλη, για την οποία μας έχει προσφέρει και άλλες, μικρότερες μελέτες, να κατανοήσει τις ενδοοικογενειακές και ενδοκοινωνικές σχέσεις που υποκρύπτονται πίσω από τη μεταβίβαση της κινητής ή ακίνητης περιουσίας: με δυο λόγια, να εξετάσει ολόπλευρα το σώμα των διαθηκών και των άλλων δύο εγγράφων. Τα δύο πρώτα έγγραφα του συμβολαιογραφείου Κορώνης αφορούν σε μία αγωγή για διεκδίκηση πατρικής κληρονομιάς και σε μία δωρεά εν ζωή. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρώτο: δύο αδελφές, η Μαρία και η Αγγελική Κυριακοπούλου, από το χωριό Πετριάδες, με αγωγή που συνέταξε ο συμβολαιογράφος Γ. Βεργιαννόπουλος διεκδικούν την πατρική τους κληρονομιά, υπερνικώντας τις κοινωνικές συμβάσεις της εποχής εκείνης, που ήθελε τις γυναίκες «άβουλα» όντα, χωρίς αντίδραση στη βούληση των ανδρών.

Μ' αυτή την έννοια, έχουμε εδώ μια σημαντική κοινωνιολογικής υφής μαρτυρία για τη θέση των γυναικών στις αγροτικές κοινωνίες, αν και δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό αυτή η περίπτωση αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα.

Στις διαθήκες που μελέτησε ο Ελ. Περρωτής παρατηρούνται ποικίλες μορφές κληροδότησης, που έχουν να κάνουν με το ισχύον εθιμικό και βυζαντινο-ρωμαϊκό δίκαιο. Για παράδειγμα, ο διαθέτης όφειλε να συμπεριλάβει στη διαθήκη του όλους τους κατιόντες, ανιόντες και εκ πλαγίου συγγενείς, ώστε να τους καταστήσει κληρονόμους του ή να τους αποκληρώσει. Το ίδιο δίκαιο προέβλεπε τι έπρεπε να γίνει σε διάφορες περιπτώσεις. Ενδεικτικά, οι παντρεμένες κόρες δεν είχαν κανένα δικαίωμα στην πατρική κληρονομιά, εφόσον είχαν ήδη προικοδοτηθεί· αν δεν υπήρχαν τέκνα, μόνο το 1/3 της κληρονομικής περιουσίας μπορούσε να διατεθεί όπως επιθυμούσε ο διαθέτης, ενώ τα 2/3 της ακίνητης περιουσίας έπρεπε να μεταβιβαστούν στα αδέλφια ή στους πλησιέστερους εξ αίματος συγγενείς· η μητρική κληρονομιά μπορούσε να διατεθεί ως δωρεά, αιτία θανάτου κ.λπ. Βασικό χαρακτηριστικό του εθιμικού κληρονομικού δικαίου ήταν η μέσω της κληροδότησης επιδίωξη εξιλέωσης και σωτηρίας της ψυχής του κληροδοτούντος ατόμου. Στις συγκεκριμένες διαθήκες –στη μεγάλη πλειονότητά τους ανδρικές– εντοπίζονται κληροδοτήσεις και σε μη συγγενικά πρόσωπα, στο υπηρετικό προσωπικό, σε ναούς και σε φτωχούς. Προβάδισμα δίνεται στις χήρες έναντι των έγγαμων γυναικών, διότι με τον θάνατο του συζύγου τους αναλάμβαναν τις εξουσίες του και τα καθήκοντά του (ανατροφή των ανήλικων τέκνων, προικοδότηση των θυγατέρων κ.ά.). Εύστοχα παρατηρεί ο συγγραφέας ότι η παρουσία πολλών χηρών σ' αυτές τις διαθήκες οδηγεί σε δύο υποθέσεις: ή ότι οι γυναίκες είχαν μεγαλύτερο προσδόκιμο όριο ζωής ή ότι υπήρχε σημαντική ηλικιακή διαφορά με τους συζύγους τους, αν και το μικρό δείγμα των γυναικείων διαθηκών δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Ό,τι και να συνέβαινε, είναι εντυπωσιακή η συμμετοχή των γυναικών της Κορώνης και των γύρω χωριών στην οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε αλλού την ίδια περίοδο, λ.χ. στην Ερμούπολη.² Και σ' αυτές τις διαθήκες απαντάται ο θεσμός της επιτροπείας, δηλαδή η ανάθεση διαχείρισης της περιουσίας αποθανόντος γονιού με ανήλικα τέκνα σε ένα συγγενικό πρόσωπο ή σε ένα άτομο εμπιστοσύνης. Ενδεικτική εν προκειμένω είναι η ανάθεση της επιτροπείας των τέκνων του Παναγιώτη Βέργη από το χωριό Πετριάδα στον ιατροχειρουργό Γεώργιο Παυλάκη, πολύ γνωστό μέλος της οικονομικά εύρωστης τάξης της Κορώνης. Καταγράφονται, επίσης, στις διαθήκες και κάποιες περιπτώσεις αποκλήρωσης τέκνων από τους γονείς τους, λόγω ανάρμοστης συμπεριφοράς απέναντί τους.

Όπως έχουν δείξει οι σχετικές μελέτες, από τις διαθήκες μπορούμε να σχηματίσουμε μια κατά προσέγγιση εικόνα για την οικονομική κατάσταση των

2. Χρ. Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο*, ό.π., σ. 57.

διαθετών και για το είδος της κινητής και ακίνητης περιουσίας που μεταβιβάζεται στους κληρονόμους. Όσον αφορά στην Κορώνη, βλέπουμε ότι κληρονομείται τόσο ακίνητη όσο και κινητή περιουσία: η κινητή περιλάμβανε συνήθως έπιπλα, οικοσκευή, κοσμήματα, οικόσιτα ζώα (υποζύγια, αγελάδες κ.ά.) αλλά και χρήμα, ενώ η ακίνητη αποτελούνταν, κατά κανόνα, από σπίτια, καλύβια, ελαιόδενδρα, αμπέλια, μουριές κ.ά. Είναι πολύ σωστή η παρατήρηση του συγγραφέα ότι δεν μπορούμε να υπολογίσουμε το συνολικό ύψος των περιουσιών των διαθετών, δεδομένου ότι στις διαθήκες δεν καταγράφονται λεπτομερώς όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία. Στο συμπέρασμα αυτό έχουν καταλήξει και άλλοι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί μ' αυτό το ζήτημα. Έμμεσα μόνο μπορούμε να κάνουμε μια εκτίμηση της οικονομικής τους επιφάνειας, με βάση τα επαγγέλματα που ασκούσαν. Οπωσδήποτε, όμως, δεν μπορούμε να περιγράψουμε με ακρίβεια την κοινωνική διαστρωμάτωση της Κορώνης αυτή την περίοδο, κρίνοντας μόνο από το επάγγελμα των διαθετών. Όπως δείχνει ένας πίνακας με τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι διαθέτες, επικρατούν σε απόλυτους αριθμούς τα γεωργικά επαγγέλματα: κτηματίες (άτομα της παλιάς κτηματικής ελίτ, που κατοικούν στην πόλη, δεν εμπλέκονται άμεσα στη γεωργική παραγωγή, αλλά χρησιμοποιούν για την καλλιέργεια των γαιών τους μισθωτούς εργάτες ή επίμορτους καλλιεργητές), γεωργοκτηματίες, οι οποίοι συνδέονται έμμεσα με τον αστικό πληθυσμό της πόλης και καλλιεργούν δική τους ή ξένη γη· τέλος, οι υπάρχουν και απλοί γεωργοί. Ακολουθούν οι εξειδικευμένοι εργάτες, οι έμποροι, οι βιοτέχνες (ειδική μνεία γίνεται στα επαγγέλματα που συνδέονται με την αναπτυγμένη την περίοδο αυτή στην Πελοπόννησο μεταξουργία), οι ελεύθεροι επαγγελματίες, τα κρατικά όργανα και οι ιερείς. Για ορισμένους δε διαθέτες, οι οικογένειες των οποίων έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην Κορώνη από τα προεπαναστατικά χρόνια (π. χ. η οικογένεια Καραπαύλου και η οικογένεια Οικονόμου – Ψάλλη) ο συγγραφέας δίνει πολύ χρήσιμες για τους ερευνητές πληροφορίες. Ευρύ είναι και το κοινωνικό προφίλ των μαρτύρων, οι περισσότεροι από τους οποίους (148 σε σύνολο 184) ζούσαν στην Κορώνη: ορισμένοι, μάλιστα, ήταν μάρτυρες σε πολλές διαθήκες, όπως φαίνεται στους πίνακες που έχει καταρτίσει ο συγγραφέας, με ό,τι αυτό υποδηλώνει.

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι επισημάνσεις που κάνει ο Ελ. Περρωτής αναφορικά με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και νοσηρότητες αυτής της περιόδου, όπως αυτές μαρτυρούνται στις συγκεκριμένες διαθήκες. Όπως έχουν παρατηρήσει και άλλοι μελετητές, οι διαθήκες είναι τεκμήρια του φόβου μπρος στον θάνατο, της αγωνίας των ανθρώπων για το επέκεινα και γενικά για τη θέση που είχε η θρησκεία στη ζωή τους, κάτι που φαίνεται σε πολλές από τις εξεταζόμενες διαθήκες, αν και από τους 40 διαθέτες μόνο οι 5 δηλώνουν ότι ήταν σοβαρά ασθενείς –συνεπώς, κοντά στον θάνατο, 2 υγιείς, ενώ για τους υπόλοιπους 33 δεν δίνεται καμία πληροφορία αναφορικά με την κατάσταση της υγείας τους. Εντούτοις, αν και στις περισσότερες διαθήκες είναι ορατός ο φόβος του θανάτου, δεν παρατηρείται

συστηματική επίκληση ονομάτων αγίων ή του Θεού, κάτι που θεωρεί ότι ίσως δείχνει «μια εκκοσμικευμένη λαϊκή θρησκευτικότητα» (σ. 153). Ερώτημα όμως δημιουργεί η παρατήρησή του ότι οι περισσότεροι διαθέτες κληροδοτούν διάφορα αγαθά σε εκκλησίες του τόπου κατοικίας τους ή της ευρύτερης περιοχής, αν τη συσχετίσουμε με επόμενες παρατηρήσεις του ότι σ' αυτές τις διαθήκες «παρατηρούμε μια αποδόμηση, του θρησκευτικού περιεχομένου, όχι τόσο ως τόσο ως αποτέλεσμα της σταδιακής εκκοσμίκευσης των κοινωνιών αλλά ως χαρακτηριστικό της τοπικής κοινωνίας» και μόνο («ψήγματα φιλανθρωπίας») (σ. 158), στην οποία ενυπάρχει μια μικρότερη ή μεγαλύτερη έκφραση της πίστης ενός ατόμου. Είναι, όμως, οι φιλάνθρωπες πράξεις ενός ατόμου ασφαλές κριτήριο της πίστης του; Μπορούμε να πούμε, με βεβαιότητα, ότι έχουμε εδώ μία τοπική ιδιαιτερότητα; Νομίζω ότι το ζήτημα αυτό αξίζει να μελετηθεί περισσότερο, με βάση (και) το εθιμικό δίκαιο που ίσχυε σ' αυτή την περιοχή. Ορθά, βέβαια, επισημαίνει ο συγγραφέας ότι η στάση αυτή δεν δείχνει «αποχριστιανοποίηση» της κοινωνίας της Κορώνης, όπως στη Δύση, με βάση το νοταριακό υλικό που μελέτησε ο Michel Vovelle.³ Θα προσθέσουμε ότι η στάση απέναντι στον θάνατο, ως βασικό στοιχείο του πιστεύω ενός ατόμου, είναι ένα ζήτημα που δεν έχει μελετηθεί, ακόμη, συστηματικά στην ιστοριογραφία μας, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στη Δύση. Από την άλλη, αρκούν οι μαρτυρίες των διαθηκών για να προσεγγίσουμε τον βαθμό θρησκευτικότητας ενός ατόμου; Όσον αφορά ειδικά στις δωρεές αυτών των ατόμων σε ναούς κ.ά., δεν είναι καθόλου βέβαιο αν εξέφραζαν πάντα τη θέλησή τους ή αν γίνονταν ύστερα από προτροπή των συμβολαιογράφων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου δημοσιεύονται όλα τα έγγραφα του συμβολαιογραφείου της Κορώνης της συγκεκριμένης περιόδου. Η μελέτη αυτή ολοκληρώνεται με μία εκτενή και βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη καταγραφή όλων των τοπωνυμίων της περιοχής που απαντώνται σ' αυτά τα έγγραφα, όπου δίνονται πολλές και πολύτιμες πληροφορίες για τους ερευνητές της τοπικής, και όχι μόνο, ιστορίας. Ακολουθούν τα συμπεράσματα και ένα πολύ χρήσιμο για την κατανόηση του περιεχομένου αυτών των διαθηκών γλωσσάρι.

Η μελέτη του Ελευθέριου Περρωτή, ενός νέου ιστορικού, έρχεται να εμπλουτίσει την ήδη πλούσια βιβλιογραφία της ελληνικής ιστοριογραφίας για τις διαθήκες, μια σημαντική, όπως είπαμε, κατηγορία πηγών που επιτρέπει στους ιστορικούς να ερευνήσουν μία σειρά ζητημάτων που αφορούν στην οργάνωση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, στη θρησκευτικότητα και στη στάση των ατόμων απέναντι στον θάνατο, τις οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις, στη φιλανθρωπία κ.λπ., με δυο λόγια τις ατομικές και τις συλλογικές αντιλήψεις και νοοτροπίες. Όσο πλούσιες, όμως, κι αν είναι τέτοιου είδους πηγές, έχουν τα όριά τους. Όπως είπαμε, ο συγγραφέας φαίνεται πως έχει επίγνωση του ότι τα

3. Michel Vovelle, *Ο θάνατος και η Δύση από το 1300 ως τις μέρες μας*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, τ. Β', Αθήνα, Νεφέλη, 2000, σ. 204-212.

αρχαικά τεκμήρια δεν μπορούν, κατά κανόνα, να δώσουν απόλυτα ικανοποιητικές απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα και γι' αυτό δεν εκβιάζει τις απαντήσεις. Θα χρειαστεί να αξιοποιηθούν στο μέλλον από τον ίδιο ή από άλλους ιστορικούς και άλλες πηγές, ώστε να γνωρίσουμε καλύτερα την ιστορία της Κορώνης, μιας μικρής αλλά με μακρά ιστορία επαρχιακής πόλης, κατά τον μακρύ 19ο αιώνα.

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Παναγιώτης Τσακόπουλος, *Mora, άλλοτε Πελοπόννησος. Χωρική συγκρότηση και μορφολογία της πόλης κατά την οθωμανική κυριαρχία*, Αθήνα, Reflections Architects' Files, 2023, 1.248 σ.

Mora, άλλοτε Πελοπόννησος είναι ο τίτλος ενός ογκωδέστατου τόμου για την ιστορική διαδρομή των πόλεων της Πελοποννήσου. Παράξενος τίτλος για ένα ιδιότυπο, ένα διαφορετικό –μοναδικό θα το έλεγα– βιβλίο που εκτείνεται σε 1.248 σελίδες. Μία *sui generis* δημιουργία, μία ιδιοκατασκευή που ισορροπεί μεταξύ ακαδημαϊκής μελέτης και έργου τέχνης, τόσο στη διάρθρωση, τη δομή, τον τρόπο γραφής, την τεκμηρίωση, όσο και στην τυπογραφική εμφάνιση, στο σχήμα, στη βιβλιοδεσία, διότι δεν ακολουθεί σχεδόν κανένα κανόνα της κλασικής τυπογραφικής διάρθρωσης. Το έργο είναι καρπός πολύχρονης, κοπιώδους έρευνας του αρχιτέκτονα Παναγιώτη Τσακόπουλου σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Ελλάδας και πολλών άλλων χωρών, με στόχο τη συγκέντρωση τεκμηρίων για τη μελέτη της πόλης στην Πελοπόννησο στα χρόνια της βυζαντινής, λατινικής, βενετικής και κυρίως οθωμανικής κυριαρχίας. Το αποτέλεσμα αποτυπώνεται στις χιλιάδες –κατά κυριολεξία– εικόνες, σχέδια, χάρτες, πίνακες, που ενσωματώνονται στα περιεχόμενα του βιβλίου καθιστώντας το ανεκτίμητο θησαυρό τεκμηρίωσης, αλλά ταυτόχρονα και ισχυρή, εν τοις πράγμασι, αντίκρουση μιας εδραίας αντίληψης περί της ένδειας των ιστορικών πηγών για τον ελληνικό χώρο. Ιδιαίτερα για το εικονιστικό μας παρελθόν, το έργο του Π. Τσακόπουλου είναι, νομίζω, απτή απόδειξη ότι «όταν ψάχνεις βρίσκεις», υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι είναι κανείς διατεθειμένος να αφιερωθεί σε έρευνα συστηματική και μακροχρόνια.

Η αδρή διάρθρωση του έργου: Εισαγωγικό μέρος για τη θεωρία της μορφολογίας στην αρχιτεκτονική προσέγγιση της πόλης ως διακριτό επιστημονικό πεδίο, τις πηγές και την τεκμηρίωση, τα εργαλεία έρευνας. Το πρώτο μέρος αποτελείται από εννέα μονογραφίες για αντίστοιχες πόλεις της Πελοποννήσου. Πρόκειται για αναλυτικές παρουσιάσεις του διαθέσιμου υλικού με κριτικές επισημάνσεις και προσπάθεια μορφολογικής αποκατάστασης, η οποία προκύπτει από τη σύνθεση των τεκμηρίων. Τις πόλεις επέλεξε ο συγγραφέας, με βασική διάκριση ανάμεσα στις πόλεις-αγορές (Τριπολιτσά, Πάτρα, Κόρινθος, Άργος,